

Közép-Európa – lengyel perspektívából

Krakkóban, a „visegrádi” miniszterelnökök 1991. évi találkozásán ünnepélyes eseményre került sor: a város főterének egyik régi palotájában megnyitották a Nemzetközi Kulturális Központot (*International Cultural Centre*). Az intézet tízéves fennállása alkalmából pedig 2001-ben nagy nemzetközi konferenciát szervezett *Közép-Európa: Az örökség új dimenziója* címmel. Az „örökség” szó itt nem csupán eszmeileg értendő, a legtöbb előadás a történelmi városok, műemlékek megőrzéséről hangzott el, de persze sok szó esett az eszmei örökségről, a kulturális hagyatékról, annak továbbadásáról, az oktatás szerepéről is. A tárgyi-építészeti és a szellemi-kulturális örökség együttes tárgyalása egyszerre mind tisztelgés lehetett az intézet igazgatója, a konferencia anyagaiból készült tanulmánykötet szerkesztője, Jacek Purchla előtt. Az igazgató ugyanis a krakkói Jagelló Egyetem európai tanulmányok tanszékének professzora, de egyszerre mind az ottani Közgazdaságtudományi Egyetem városfejlesztési tanszékének vezetője, s egy ideig Krakkó alpolgármestere is volt, akinek kutatói érdeklődése a műemlékvédelemtől, a történelmi városok revitalizációjától a gazdaságtörténeten át a modern kori politikátörténetig ível.

A konferencia anyagát Purchla igazgató 2003-ban kötetben jelentette meg.* Harminc hozzászólást-tanulmányt közöl benne, amelyek a jelzett szerteágazó témakörökkel foglalkoznak, igencsak eltérő, kettő-tizenöt nyomtatott oldal közötti terjedelemben. A szerzők túlnyomó többsége lengyel, de természetesen majd mindegyik közép-európai és számos nyugat-európai országból érkezett hozzászólás. A kötetet a Közép-Európával foglalkozó tanulmányok uralják, amelyek történeti alapon közelítenek tárgyukhoz.

A két legterjedelmesebb, lengyel szerzőtől származó írás ugyanazzal a témával, az időben bizony elég távoli 1569-es *lublini unióval* foglalkozik. A téma ideológiai jelentőségét mutatja, hogy a szerzők nem történészek. Egyikük, Piotr Novina-Konopka politikus, államtitkárságot és miniszterséget viselt Európa-szakértő, a másik, Mariusz Sielski újságíró-szerkesztő, minisztériumi sajtósóvivő. Egy irányba (az Európai Unió felé) mutató történelmi koncepciójuk felvázolása előtt a magyar olvasó számára el kell mondanunk: mi fán terem a *lublini unió*?

Jacek Purchla

A magyar állammal nagyjában egyidős lengyel királyság hol baráti, hol ellenséges viszonyban élt a keleti szomszédságában sokkal később kialakuló, a XIV. században nagyfejedelemségi rangra jutó, akkor még „pogány” (nem keresztény) litván állammal. Amikor a „mi” Nagy Lajosunk halálával (1382) a magyar-lengyel perszonális unió véget ért, lányát, Hedviget (Jadwiga) koronázták lengyel királyné. Hedvig férjhez ment Jagelló Ulászló litván nagyfejedelemhez, s ezzel a két ország igen szoros kapcsolatba került: a házassággal a nagyfejedelem, majd utána a litvánok is felvették a kereszténységet. A Jagelló dinasztia örökletes uralmán alapuló perszonális unió közösséget az 1385. évi *krewói unió* alapozta meg, majd a lengyel-litván kapcsolatot újabb „uniós” szerződések vonták mind szorosabbá. Végül, a

* *Central Europe. A New Dimension of Heritage*. Ed. Jacek Purchla. Cracow, 2003.

Jagelló dinasztia kihalásának (1572) küszöbén a lengyel és a litván rendek elhatározták, hogy a perszonális uniót nemcsak fenntartják (vagyis továbbra is „közös” királyt választanak), hanem ezt az egyesülést még szorosabbra vonják, *reáluniót* teremtenek, egyesítik országgyűléseiket, hadseregeiket, legfelsőbb igazgatásukat, a lengyel és a litván nemesség jogait kölcsönösen kiterjesztik egymás országaira és így tovább. Ezt rögzítette az 1569. évi *lublini unió*. Megszületett a lengyel-litván közös állam, amelynek két része volt: Lengyelország (a „Korona”, ahogy a lengyelek mondták), és Litvánia (a „Nagyfejedelemség”). Az egész alakulatot „közös államnak”, köz-társaságnak, lengyelül *Rzecz-Pospolitanak*, latinul *res-publicának* nevezték. (Utóbbi szónak tehát semmi köze nincs a szó mai értelmében vett köztársasághoz.) A lengyel-litván nemesi „köztársaság” több mint két évszázadig, Lengyelország felosztásáig állt fenn, tehát történeti értelemben csakugyan tartós alakulatnak bizonyult. (Az osztrák-magyar „kiegyezés” például csak fél évszázadot élt meg.)

Nézzük most már, mihez kezdenek lengyel szerzőink e nemesi-rendi unióval, amelyhez hasonlókat itt-ott találni az európai történelemben. Már írásaik címei is árulkodóak: *A Jagelló-uniótól az európai unióig*, illetve *A lublini unió mint európai projekt*. Vagyis a lublini unió szerintük úgy viszonyul az Európai Unióhoz, mint Keresztelő Szent János Jézus Krisztushoz.

A meglepő tételhez kétségkívül találnak történelmi fogódzókat. A lublini unió „egyedülálló kísérlet a régió történetében”, mondja Sielski, s ezt még el is lehetne fogadni, de hozzáteszi: tehát „az Európai Unió nem előzmény nélküli”. És a szerzők sorolják a párhuzamokat. A lublini unió példának okáért közös országgyűlést teremtett, amely 1673-tól felváltva ülésezett Varsóban és Grodnóban (vö. Brüsszel-Strassburg, mint az EU parlament székhelyei). Az országgyűléseken felváltva elnőtt egy-egy lengyel és litván (lásd EU-elnökségi rotáció). A nemesség számára ugyanazok a szabadságok (letelepedés, tulajdonszerzés) voltak érvényesek Lengyelországban és Litvániában (vö. az EU „négy szabadsága”). A „köztársaság” közös vámterületet, gazdasági közösséget alkotott, s ezt jól jelzi, hogy területén egységesíteni kezdtek a gabonaárak. A hatalmas terület, a XVII. században egymillió km² (akkoriban Európa legnagyobb területű állama!) és jelentős lakosság (hét és fél millió lakos) gazdasági, politikai, biztonsági előnyöket jelentett. A pénzrendszer nem volt ugyan teljesen közös, de hasonló „lábakon” állt. Közös volt a védel-

mi és a külpolitika, de megmaradtak a külön intézmények és hivatalok, így Litvánia saját országgyűlése, hadseregének bizonyos fokú különállása. A városok, mezővárosok, megyék megőrizték autonómiájukat, tehát érvényesült az EU-ban alapvető *szubszidiaritás* elve.

Az összevetés hangsúlyos szempontja továbbá, hogy a lublini unió révén megkezdődött Litvánia felzárkózása a fejlettebb lengyel területekhez. A keletibb ország bekapcsolódott az áruterelésbe, átvette a fejlettebb római alapzatú jogrendszert. Egyáltalán: az unió révén *a nyugati civilizáció kiterjedt keletre*. A reneszánsz és a barokk, a reformáció és az ellenreformáció terjedésének határvonala jóval keletebbre tolódott. (Félreérthetetlen a célzás az EU keleti irányú bővítésére.)

Felemlítik a szerzők, hogy mindez persze a nemesi-rendi társadalom- és jogrendszer alapzatára épül, s ennyiben egy másik világ produktuma, de az egész kötet lengyel szerzőinek írásaiban is fel-felbukkanó gondolat, hogy a rendi alkotmányosság Közép-Európában fennmaradt formái értékeesebb előzményei a modern kori alkotmányosságnak, mint a nyugaton, északon, délen, keleten érvényesülő abszolutizmusok és despotizmusok. Egyetlen negatívumot említenek, amely a régi korszak saját mérlegét lehúzza: ez az ukrán nemesség, az ukránok külön jogainak mellőzése. (Az ukrán területeket az unió megkötésekor a Lengyel Királyságba, a „Koronába” olvasztották, külön területi-rendi jogokat nem kaptak.)

Nem könnyű ezeket a markáns, a lublini unió és az európai unió közötti direkt párhuzamokat kereső nézeteket értékelni. A felsorolt tények kétségkívül valóságok, a párhuzamok megtalálhatók. Ellenvetésként ezért nem annyira bizonyos ahistorikus mozzanatok emelnénk ki (a nemesség dominanciája zárttá teszi a lublini unió rendszerét, a litván nemesség jogegyenlősége (lásd például nyelvhasználati jogait) korántsem teljes, a végrehajtó hatalom illetékessége nincs pontosan körülírva: szép dolog, hogy a „lengyel” kancellár felelős a nyugat-európai, a „litván” a kelet-európai külpolitikáért, de hogyan lesz ebből egységes külpolitika?), hanem két másik tényezőre mutatnánk rá: az egyik a hatalmas „köztársaság” hatalmának viszonylagos gyengesége, államszerkezetének labilitása, a másik pedig, hogy itt, a régmúltban egy *duális* államszerkezettel állunk szemben, amely aligha volt tágítható, a mostani pedig *plurális* és bővíthető szerkezettel rendelkezik. Az az öntudat azonban, amely itt, Közép-Európában keresi a legújabbkori unió előzményeit, mindenképpen figyelemre méltó.

Mindennek ellensúlyát is megtaláljuk a kötetben: a kiváló lengyel történész, Antoni Podraza, lényegében a magyar Szücs Jenő nyomán közelíti meg, hogy hogyan határozzuk meg Közép-Európát. Eszerint a térség először Nyugat-Európától különbözött meg azáltal, hogy fejlődésének nem voltak római birodalmi előzményei, és feudalizmusa később alakult ki. Amikor pedig a mai Kelet-Európa feudalizálódott, annak népei-országi bizánci hatások alatt, eltérő gazdasági-kulturá-

lis körülmények között futották meg középkori pályájukat. Eként a közép-európai térség történelmi értelemben mind nyugati, mind keleti oldalról határokat kapott, s fejlődésében hol az egyik, hol a másik nagy térséghez közelített. Az európai uniós csatlakozás pedig remélhetően végérvényesen Nyugat-Európához csatlakoztatja a közép-európai térséget. Az utolsó mondat itt is jelzi a lengyel történelmi öntudatot: „a következő lépés pedig az lesz, hogy csatlakozik egy olyan térség, amely Lengyelországgal századokon át összeköttetésben állt, tehát közelebb volt a nyugati kultúrához, jóllehet bizánci gyökerekkel rendelkezett”. A mondat Ukrajnára, Belorusziára utal – jóllehet ma már aligha mondhatjuk el, hogy ezekben az országokban érződnek a valaha volt lengyel befolyás, és társadalmi-gazdasági-kulturális szerkezetükben – az évszázados orosz birodalmi betagozódásból következően – vajmi kevésbé különböznek Oroszországtól.

A ma emberét azonban nem annyira az érdekli, hogy hogyan jött létre Közép-Európa, hanem az, hogy jelent-e ez a fogalom *ma* és a *jövőben* egyáltalán valamit? Milyen *értékei* vannak? Henryk Samsonowicz történészprofesszor (és egy ideig oktatási miniszter) *Családtag vagy nem kívánt gyermek?* című hozzájárulásában a Nyugat-Európához képest periférián elhelyezkedő Közép-Európa három sajátosságát emeli ki. Az egyik éppen határhelyzetéből fakad. Közép-Európa országai voltak azok, amelyek „a sztyeppe népek életmódját és tapasztalatait ütköztették a gazdálkodó népekével”. Ez a közvetítő tevékenység saját, eredeti formák megtalálását tette lehetővé. Emellett új alkotmányos modelleket próbálhattak ki. Amíg nyugaton abszolutista, délen és északon despotikus rendszerek domináltak, itt fejlődhetett a parlamentáris államrendszer – olvashatjuk megint a lengyel Közép-Európa gondolat – úgy látszik általánosan elfogadott – tételét. De említésre érdemes még az utóbbi évek átmenete (a kommunizmusból a piacgazdaságba) sikerének felemlítése is.

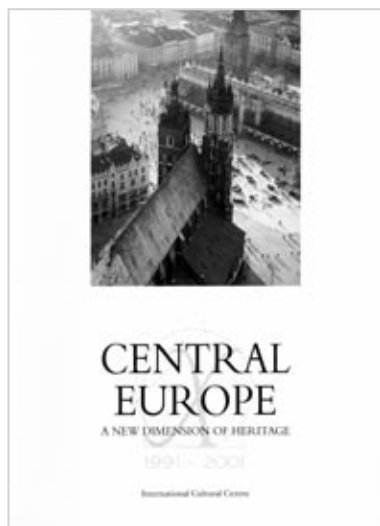
A második jellegzetesség a sokféleség. Nemcsak a népeké, nyelveké, tradícióké, hanem a vallásoké is, amelyek többnyire nem azonosíthatók egy-egy nemzettel. A vallások és népek keveredése e régióban már régebben, Nyugat-Európát megelőzően kikényszerítette a vallások együttélését, megbékélését. (Lengyelországban 1573-ban, mondja a szerző, Erdélyben 1568-ban – tehetjük hozzá.)

Harmadikként említi az *életstílusok sokféleségét*. Leopold Ranke, a XIX. század német történésze mondta, hogy a középkori Európát megalapító „germán-római házasság” „nem kívánt gyermekei” voltak-lettek a többi népek, főként a szlávok. Evvel szembe lehetne szögezni – mondja szerzőnk –, hogy Kelet-Európa viszont egy görög-szláv házasságból keletkezett. Az Elbától keletre élő népek kétségkívül gyarapították Európa kultúráját, amely a műveltség, közösségek sokféleségéből épül fel – s ez különösen jellemző a közép-európai térségre, amely nyelvi, hatalmi, kulturálisan töredezt – ugyanakkor a

létrehozott multinacionális-multikulturális államalakulatok – mint a Jagellóké és a Habsburgoké – sok tanulsággal szolgálhatnak a jövő Európpája számára.

Szkeptikusabb Közép-Európa jelenét és jövőjét illetően Shlomo Avineri politológus, aki előadásának alcíme szerint „egy jeruzsálemi nézetet” képvisel. Rámutat Izrael születésének közép-európai eredetére (Herzl, a cionizmus megteremtője innen származik, mozgalma is itt eresztett gyökereket). Csakhogy ennek folytán – a holokauszt következményeit akár mellőzve is – meggyengült a közép-európai zsidó közösség, amelynek általában csak német nyelven alkotó képviselői ismertek. Pedig héber, illetve jiddis nyelven virágzó kultúra alakult ki itt a XIX. században, amelynek folytonossága megszakadt, a közép-európai tradíció meggyengült – ezért legalább a hagyomány feltárását kellene szervezett tanulmányok, nyelvtanulás segítségével biztosítani.

Más szempontból kritikus Piotr Wandycz amerikai történész professzor. Azokat a történelmi mítoszokat veszi számba, amelyeket e népek mintegy magukkal hurcolnak, s amelyeknek némelyike már évszázadokkal ezelőtt kialakult. Ilyen a lengyeleké a vallási tolerancia mítosza (láttuk, egy másik előadásban előkerült ez mint valós „erény”), azután az „Európa védőbástyája” gondolat (amely, tehetjük hozzá, a magyaroknál is felbukkan). A cseheké a XV. századi huszitizmushoz fűződő mítosz, amely szerint e vallási küzdelem a csehekét egyszer s mindenkorra Európa legdemokratikusabb népévé tette. A csehek másik mítosza önfelmentő jellegű: az 1620. évi fehérhegyi csatáról van szó, amikor a Habsburgokkal vívott küzdelemben a cseh rendek vereséget szenvedtek. Csehország önállósága ekkor megszűnt, „sötét évszázadok” következtek, amelyek egészen a XIX. századig jószerével semmi fejlődést nem tettek lehetővé. A magyaroknál ilyen önfelmentő-önkritikus mítosz a szerző szerint az 1526-os mohácsi vész mint minden későbbi baj okozója. A magyarok pozitív önképéhez tartozó mítosz pedig az államalapításé, amelyet a harcok elődök hajtottak végre, s eként alakult ki a harcok, hódító (és persze győztes) magyar képe. Mindezt kiegészítik az egymásról alkotott pozitív és negatív előítéletek, általánosítások. „Nyilvánvaló, hogy mítoszok és sztereotípiák az emberi psziché és a társadalmi tudat integráns részét alkotják.” Nem is tűnnek el tökéletesen, de intenzív jelenlétük növeli a fenyegettség és bizonytalanság érzését, kompenzálja a rejtett nemzeti komplexusokat. A mítoszok közös sajátosságait érdemes megkeresni (mint például a magyar 1526 és a cseh 1620 közötti). Elemzésük nem ritkán

eredményesebb történeti megértéshez vezet, mint a történelmi tények közvetlen tanulmányozása – zárja fejtegetéseit a szerző.

Hogy a múlt mennyire terhel, arra Kiss Gy. Csaba szolgáltatt hozzászólásában egy jellemző példát. Pozsony központjában, a szlovák Nemzeti Színház előtt ott áll az 1848-as szlovák nemzeti mozgalom három vezetőjének, Stúrnak, Hurbannak és Hodžának a szobra. Évszázadokkal korábban viszont itt magasodott az a koronázási domb, amelyen Mária Terézia Habsburg királynő megkoronázása szertartásának egy része zajlott. Ezért is állították ide a királynő márvány lovasszobrát a XX. század elején, amely a magyarok lojalitását fejezte ki a dinasztia, a kiegyezés adott rendszere iránt. A szobrot 1921-ben, Csehszlovákia megalakulásakor, szétrombolták. A hely nem maradt sokáig üresen. Az 1930-as években itt állították fel a csehszlovák történelem közös hőse, Štefanik tábornok szobrát, amely a cseh és szlovák nép egységét volt hivatott kifejezni, amelyet a talpazaton elhelyezett „csehszlovák” oroszlán is szimbolizált. A független szlovák állam idején, 1940-ben azonban az oroszlánt eltávolították, maga a szlovák hősként értelmezett tábornok egészen 1952-ig maradhatott...

Mindehhez aligha szükséges kommentár, legfeljebb kiegészíteni lehetne számos példával, így Jellačić zágrábi lovasszobrának történetével, amely fennállhatott a kiegyezés rendszere alatt, Tito eltávolíttatta, majd a független horvát állam idején, az utóbbi években újra, kardjával másik irányba mutatva, felállították. Magyar példákat is bőven lehetne sorolni. A nemzeti szimbolika megteremtésére, a szimbolikus terek elfoglalására irányuló törekvések nem kifogásolhatók, de Közép-Európában gyakran tragikomikus

fordulatokba torkollanak – jeleként annak, hogy a történelem nem ritkán abszurd színjátékokkal szolgált ebben a térségben.

Közép-Európa talán legjelesebb közép-európai szakértője, Erhard Busek osztrák politikus (volt alkancellár) hivatásához híven a jelen gondjait emeli ki, vagyis azt, hogy a közép-európaiak nem ismerik történelmüket. „Kritikus, dekonstruktivistá tanulmányokra” van szükség „az európai kultúráról”, használván „az interdiszciplináris kutatások teljes skáláját”. Alapvető feladat az európai kultúra teljes sokféleségének a megismerése. Egészítse ki mindezt összehasonlító tanulmányok sora a nem európai kultúrákról, hogy sor kerülhessen a „mi” és az „ők” kritikus és önkritikus elemzésére Európa és a világ többi népei között.

Busek végső soron optimista fejtegetéseit egészíti ki Dunatáj Intézetbeli helyettesének, Emil Brixnek a felszólalása, amely a *Közép-Európa jövője* biztató címet viseli. Címével ellentétben többnyire a Közép-Európa (*Mitteuropa*) koncepciók történetével foglalkozik, ismerteti az 1980-as években kifejtett, mára klasszikussá nemesedett Kundera–Havel–Konrad féle álláspontokat, amelyek Szücs Jenőre támaszkodva (vagy azt megelőlegezve) fejtik ki a „köztes régió” történelmi szerepét, a nosztalgiaától a jövőig ívelő funkcióit. Brixnél a jövőre jószerevével csak befejező, fontos mondata utal: hogy lesz e jövője Közép-Európának, az attól függ, hogy a *civil társadalom* milyen erővel, milyen érdekekkel tud majd kifejlődni ezekben az országokban.

Könnyen észrevehető, hogy Közép-Európa lengyel szemmel kissé más hangsúlyokat kap, mint Magyarországon. Érzékelhető, hogy a lengyelek *kelet felé* bővítenék Közép-Európa fogalmát, szívesen hozzá számítanák Ukrajnát, Belorussziát. (Legalábbis e sorok írójának nézetével viszont megegyeznek abban, hogy *Litvániát* Közép-Európához számítják, míg Lettországot és Észtországot már nem.) Vagyis a hajdan a görögkeleti egyház befolyása alól kivont, görög-katolikus népességű területeket bevonnák a „centrumba”. Csakhogy az ukrán, belarusz területek fejlődése az utóbbi évszázadokban – mint utaltunk rá – teljesen kelet-európai formákat vett fel, s inkább csak nosztalgia, mint realitás őket manapság a közép-európai struktúrákhoz számítani. Figyelemre méltó az is, hogy a sok lengyel történetírói kritikát is kiváltó, a „köztársaság” felosztásához vezető „lengyel anarchia”, a kormányzatot megbénító nemesi szabadságok kissé ástilizálódnak, és mint idealizálható parlamenti formák mutattnak be. (Magyarországon aligha jutna eszébe valakinek, hogy Bocskai, Bethlen, Rákóczi számunkra még oly rokonszenves harcait is az Európai Unió előzményei közé sorolja... Nálunk inkább a dualizmus kori Habsburg hatalom idealizáltatik, mint EU-előzmény – persze megint tévesen.) A lengyelek nem mondják ki, de kitapinthatóan magukat Közép-Európa első, mintaadó országának tartják. Gondolatrendszerükben régi és új elemek egyaránt felbukkanak. Nyitottak a kritikára. A bíráló befogadásának intézményét teremtették meg a Nemzetközi Kulturális Központtal, amely, a kötet alapján ítélve, eleget is tesz történelmi feladatának. ■